

Loes Gompes

De vlucht wordt
duur betaald

ALFABET UITGEVERS

2024

Proloog

Mijn vader had zoals dat heet een complexe persoonlijkheid. Hij was creatief, geestig, gedreven in zijn werk, politiek bevoegen, een enthousiaste reiziger en een muziekiefhebber *pur sang*. Bach, Mahler, Maria Callas en Ella Fitzgerald zaten in zijn uitgebreide platencollectie; zelf was hij het liefst operazanger geworden. Anderzijds was hij dominant, driftig en weinig empathisch. Hij voerde graag het hoogste woord en kon behalve smeug vertellen de stemming flink bederven als de zaken anders liepen dan hij zich had voorgesteld.

Opmerkelijk was zijn obsessie met eten. Na thuiskomst van kantoor dook hij meteen de ijskast in. Met een drankje, kaas en nootjes kwam hij de tijd door totdat het avondeten op tafel kwam. Dat was bij ons thuis om kwart voor zeven. Werd het later, dan werd hij onrustig. Hij begon dan zenuwachtig met zijn vingers op tafel te trommelen.

Pas toen ik volwassen werd, begreep ik dat dit gedrag alles te maken had met zijn tijd in de Jappenkampen in Nederlands-Indië. Daar had hij drie jaar honger geleden. En de wreedheid van de Japanners ondervonden. Bij menige ziekenhuisopname bleek dat hij er nachtmerries aan had overgehouden. Hij vertelde er weinig over. Hij wilde vooruit, van het leven genieten – omkijken moest vermeden worden. Ik wist wel dat hij met zijn ouders en broer bij de Duitse inval in de meidagen van

1940 naar het zogeheten Vrije Frankrijk gevlucht was. Nadat ze daar een poos hadden gezeten, reisden ze met de trein naar Lisbon om er de boot naar New York te nemen. Maar in plaats daarvan kwamen ze in Nederlands-Indië terecht.

Het liefst vertelde mijn vader leuke verhalen over hun vlucht. Een daarvan betrof de druivenpluk in Zuid-Frankrijk. Daar had hij met de dorpsjeugd in de nazomer van 1940 met veel enthousiasme aan meegedaan. Ook vertelde hij graag over de bootreis naar Nederlands-Indië. Toen ze met het deinende schip om Kaap de Goede Hoop voeren, zouden hij en de kapitein de enigen zijn geweest die zich op het dek hadden gewaagd en niet misselijk zouden zijn geworden. Lichtheid was mijn vaders manier om de ellende van de oorlog op afstand te houden. Na zijn overlijden in 2010 wilde ik meer over mijn families vluchtgeschiedenis weten, wilde ik het echte verhaal uitzoeken. Ik begon te schrijven met oom Michel, mijn vaders oudere broer, die al sinds midden jaren vijftig in Sydney woonde. Hij rapporteerde heel precies over hetgeen zich decennia geleden had afgespeeld.

Tijdens mijn speurtocht in het Nationaal Archief in Den Haag vond ik in het mapje van het regeringscommissariaat voor de vluchtelingen in Portugal toevallig de namen van mijn vaders naoorlogse zakenpartner, Herman Schpektor, en familie. Ook zij bleken uit Europa gevlucht te zijn. Oom Herman, zoals wij hem noemden, was inmiddels overleden, maar ik kreeg contact met Hermans zuster Inez in de Verenigde Staten. Zij vertelde me hun vluchtgeschiedenis via de mail en tijdens mijn bezoek aan haar woonplaats Palo Alto (mei 2017), gelegen aan de baai van San Francisco. De familie Schpektor bleek tot mijn verrassing in november 1942 via Spanje naar Jamaica te zijn ontkomen.

Door dit alles kwam ook de herinnering aan oom Herman weer bovendrijven: een bescheiden, rustige, zwaarlijvige man die mij altijd hartelijk bejegende. Ik zag hem meestal in het huis van zijn door mij aanbeden moeder en op het kantoor van het bedrijf dat hij samen met mijn vader sinds 1950 bestierde. Mijn vader en Herman werden allebei in de jaren twintig in Amsterdam geboren, maar ontmoetten elkaar pas na de oorlog in het plaatselijke uitgaansleven. Ze gingen samen in zaken en begonnen als grossiers in plastic huishoudartikelen; later werden ze fabrikanten van plastic kinderspeelgoed. Hun firma Ambi Toys groeide uit tot een van de grootste Nederlandse internationaal opererende speelgoedmerken.

Als kind kon ik de combinatie van Herman met mijn vader moeilijk rijmen. Ik begreep toen al dat ze geheel anders in de wereld stonden. Dit bleek vooral uit hun invulling van hun joodse achtergrond. Mijn ouders hadden niks met religie, maar waren desondanks lid van de Liberaal Joodse Gemeente Amsterdam. Ze steunden hiermee het verlichte joodse leven dat in hun ogen na de oorlog moest doorgaan. Een bezoek aan de synagoge was echter uitzonderlijk; mijn ouders gingen liever naar een museum of het Concertgebouw. Herman en zijn vrouw Fifi waren daarentegen trouwe leden van de orthodox-joodse gemeente in Bussum. Bij hen thuis werden de joodse leefregels strikt in acht genomen. Ik zal de bar mitswa van een van hun zonen nooit vergeten. Mijn moeder had me voor de gelegenheid in mooie kleren gestoken. Maar op de bovengalerij van de synagoge in Bussum, waar de vrouwen zaten, werd ik met de nek aangekeken. Mijn kleren moeten te frivool zijn geweest. Ik was twaalf jaar en begreep er niks van, behalve dat ik er niet bij hoorde.

Door me met de vluchtgeschiedenis van mijn familie en die van de Schpektors bezig te houden, werd het me duidelijk dat de oorlog en hun vlucht belangrijke verbindende schakels

moeten zijn geweest voor de naoorlogse vriendschap tussen Herman en mijn vader. Ik was benieuwd naar de obstakels die de families Gompes en Schpektor op de vlucht voor de nazi's waren tegengekomen. Aan welke ontberingen hadden ze blootgestaan? Voor welke dilemma's zagen ze zich geplaatst? Hoe was het voor ze in Frankrijk, Spanje en Portugal? Wat deden de Nederlandse ambtenaren op hun posten in Europa waar ze om hulp aanklopten? Wat was de rol van de Nederlandse regering in ballingschap in Londen bij de vlucht van de Nederlands-joodse vluchtelingen uit Europa?

Mijn boek is een reconstructie van twee vluchtgeschiedenissen. De verhalen van de families Gompes en Schpektor heb ik met elkaar verweven. Ik schets hun vooroorlogse leven en hun lotgevallen tijdens hun vlucht, tot het moment dat ze na de bevrijding weer terugkeren in Amsterdam. Tussendoor ontrafel ik de ontwikkelingen rondom de steun aan Nederlanders die vanwege de oorlog huis en haard moesten verlaten. Na het uitbreken van de oorlog werden verschillende noodfondsen opgericht ten behoeve van humanitaire hulp aan Nederlanders in nood, onder wie de Nederlandse vluchtelingen, die van over de hele wereld op grote en kleine giften konden rekenen. Door de oprichting van een wapenfonds en de handelwijze van een aantal hoofdrolspelers in Londen kwam slechts een klein deel van deze gelden terecht bij de mensen voor wie het oorspronkelijk bestemd was. Met alle gevolgen van dien.

De vlucht van de families

Gompes en Schpektor

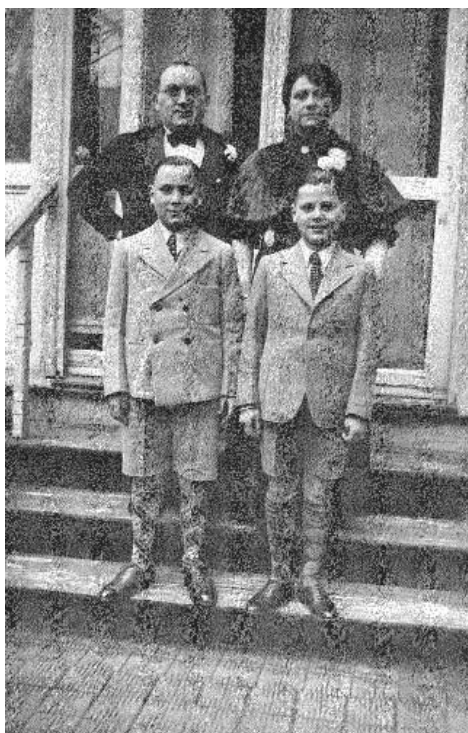
DEEL I

Voor de oorlog

I

Twée joodse families

De familie Gompes, 22 april 1936, bij de bruiloft van Eli Bonnetmaker (de broer van Vroontje) en Dina van der Lijn
Achter: Ben (links) en Vroontje, voor: Michel (links) en Simon.

Als kind bezocht ik na school soms mijn vaders kantoor in de Amsterdamse binnenstad. Zijn speelgoedfirma zat op de bovenste verdiepingen van het pand aan de Nieuwe Keizersgracht, waar tijdens de Tweede Wereldoorlog vanaf 25 oktober 1941 het hoofdkantoor van de Joodsche Raad was gevestigd. Na de start van de deportaties van de Nederlandse joden naar de vernietigingskampen kwam hier dagelijks een groot aantal wanhopige mensen langs om een tijdelijke vrijstelling voor deportatie te bemachtigen.

Als kind vond ik het een enorme klim naar boven. Ik herinner me de krakende trappen en de galm in het trappenhuis. En hoe verloren ik me er voelde. Eenmaal boven kreeg ik een glaasje limonade van een van de personeelsleden. Op het kantoor heerste een bedrijvige sfeer. Mijn vader en oom Herman zaten tegenover elkaar en voerden altijd het hoogste woord. In mijn ogen leken ze op Potasch en Perlemoer, de twee kibbelende joodse compagnons uit de klucht van Eli Asser. Ondanks hun politieke verschillen – mijn vader was sociaaldemocraat, Herman liberaal – steunden ze eensgezind de nieuwe staat Israël. In het kantoor stond het blauwe metalen collectebusje van het Joods Nationaal Fonds te midden van het plastic kinderspeelgoed met de karakteristieke heldere primaire kleuren. Over hun beider vlucht voor de nazi's tijdens de Tweede Wereldoorlog had ik nog slechts flarden van verhalen opgevangen.

Een familie in de diamantindustrie

Simon Gompes werd in 1925 geboren in Amsterdam-Oost in de Hertzogstraat, vlak bij het huidige Onze Lieve Vrouwe Gasthuis. Herman Schpektor kwam in 1929 ter wereld in dezelfde buurt in de Blasiusstraat, niet ver van de Weesperzijde. Toch leek een ontmoeting tussen hen niet in de sterren te staan.

Mijn vader verhuisde in 1927 met zijn ouders en zijn oudere broer Michel (1924-2022) naar Antwerpen. Daar woonden ze tot de Duitse inval in 1940. Herman groeide op in Amsterdam.

Mijn grootvader was een diamantslijper die voor de oorlog geregeld werkloos was en met grote moeite de kost kon verdienen. Hermans vader bekleedde een leidinggevende functie in de succesvolle Amsterdamse textielfabriek Frischman & Co. Hermans familie hield zich aan de joodse spijswetten, vierde de joodse feestdagen en ging naar de synagoge. Mijn grootouders hielden het bij het mooie witte tafellaken en een goede maaltijd op de vrijdagavond (aanvang van de sabbat), liefst in het gezelschap van familie en vrienden. In hun leven speelde Henri Polak, de voorzitter van de Algemene Nederlandse Diamantbewerkersbond (ANDB), een grotere rol dan de rabbijn.

Michel Gompes, mijn vaders grootvader, kwam uit Brussel en was een diamantslijper met een grote bibliotheek. Volgens de overlevering was hij altijd aan het lezen. Hij belichaamde het verheffingsideaal dat werd uitgedragen door de voormannen van de socialistische beweging. Mijn grootvader, Ben (Benjamin) Gompes (1892-1970), was een leerling van Eduard van Dam die les gaf in stoomdiamantslijperij Kampfraath op de hoek van de Albert Cuypstraat en de Ruysdaelkade. Tijdens zijn opleiding tot diamantslijper was mijn grootvader al lid van de ANDB. Mijn grootmoeder, Vroontje (Veronica) Bonet-maker (1893-1977), werkte in haar jonge jaren als diamantsnijdster bij diamantslijperij Asscher in de Tolstraat. Zij was getuige van *the finest hour* van de firma: het kloven van de Cullinan-diamant, de grootste ruwe diamant ooit gevonden, door Joseph Asscher in 1908, een eervolle en riskante opdracht van de Britse koning Edward VII. Er bestond een kans dat de steen tijdens het kloven zou versplinteren. Pas na een aantal pogin-

gen wist Asscher de diamant te splijten. Het bedrijf van de familie Asscher was in één klap wereldberoemd.

Ben en Vroontje trouwden op 18 maart 1920 in Amsterdam – een ongelukkige tijd voor de diamantindustrie. Na de Eerste Wereldoorlog beleefde de bedrijfstak een enorme crisis. Toen de sector eind 1921 opleefde, had Antwerpen de leidende positie in de diamantindustrie van Amsterdam overgenomen. In dat jaar waren van de ruim 9000 arbeiders ingeschreven bij de ANDB ongeveer 7000 werkloos. In de tweede helft van de negentiende eeuw was Amsterdam de bewerking van kleine steentjes aan Antwerpen kwijtgeraakt. Nu kwam in Amsterdam ook de bewerking van grotere stenen onder druk te staan door de opkomende Zuid-Afrikaanse slijpindustrie. De lonen waren in Antwerpen weliswaar lager dan in Amsterdam, maar de arbeider hield er meer geld over door de lagere belastingen. Het effect was het vertrek van duizenden Amsterdamse diamantbewerkers naar Antwerpen.¹

Ook mijn familie ging uiteindelijk mee met de stroom naar het zuiden. In 1927 vertrokken ze naar Antwerpen, waar mijn grootvader direct aan de slag kon. Aanvankelijk woonden ze in Borgerhout, rond 1930 verhuisden ze naar de Gitschotellei 159 in Berchem. In deze Antwerpse buurten vestigden zich meer Amsterdamse diamantbewerkers met dezelfde achtergrond als mijn grootouders: seculiere joden, lid van de Antwerpse Diamantbewerkersbond (ADB).² Het was een totaal andere groep diamantslijpers dan de orthodox-joodse Oost-Europese diamantslijpers die in het centrum van de stad rond de Pelikaanstraat woonden.

Ondanks de niet-religieuze instelling van mijn grootouders ging Michel naar joodse les ter voorbereiding op zijn bar mitswa. Het werd een fiasco. Michel kon de Hebreeuwse letters niet onthouden en kwam na drie lessen huilend thuis. Mijn

grootouders annuleerden de officiële bar mitzwa: Michel hoefde niet uit de Thora voor te lezen. Het feest ter ere van zijn dertiende verjaardag ging wel door. De omvangrijke familie uit Nederland kwam hiervoor speciaal naar Antwerpen. Michel kreeg veel cadeautjes, zoals gebruikelijk bij deze gebeurtenis, onder meer zijn eerste fiets waarmee hij onmiddellijk een grote tocht ging maken. Over mijn vaders bar mitzwa heb ik nooit iets vernomen. Mogelijk was er geen geld meer om weer een groot feest te geven.

In Antwerpen hadden mijn grootouders intensief contact met de neven van mijn grootmoeder, Asser en Jaap de Haan, beiden diamantslijpers van beroep. Met deze neven en hun gezinnen vierden ze de verjaardagen en andere feestdagen. Ik kan me echter niet voorstellen dat mijn grootmoeder met haar kookkunsten hieraan een positieve bijdrage leverde. De onaangename penetrante lucht van haar aardappelen met maag, een gerecht uit de Oost-Europese joodse keuken, ben ik nooit vergeten. Bovendien was er weinig geld voor goede producten. In mijn vaders familie aten ze geen kostbare boter maar margarine. Een boterham met jam was al een traktatie.

Mijn oom Michel ging eerst naar een katholieke school. Dat was geen onverdeeld genoegen. Michel werd door zijn meester uitgescholden voor vuile jood en urenlang in een kast opgesloten. Hij huilde zijn ogen uit zijn hoofd. Naar aanleiding van dit incident namen mijn grootouders Michel van school en stuurde hem naar de openbare lagere school in de Grote Hondstraat. Daar ging mijn vader al naartoe. De sfeer was er beter, de docenten aardiger, maar ook deze school was niet vrij van antisemitisme. Mijn vader sloeg een jongetje op school in elkaar omdat deze hem voor vuile jood had uitgemaakt. Mijn grootvader moest bij de woedende directeur komen. Maar in plaats van het boetekleed aan te trekken, sloeg mijn grootvader in figuurlijke zin terug. Hij gaf de directeur te

verstaan het gedrag van Simon te billijken, tot grote trots en blijdschap van mijn vader.

Na de lagere school gingen de broers Gompes naar de MULO. Mijn vader had een talenknobbel en leerde spelenderwijs Frans. Mijn oom Michel behaalde zijn diploma in de zomer van 1939, aan de vooravond van de oorlog. Tot zijn verbazing bleek hij de beste leerling van de stad Antwerpen. Op het stadhuis was er een huldiging in aanwezigheid van de voormalige minister-president Paul-Henri Spaak en de Antwerpse burgemeester Camille Huysmans, waarbij Michel op het podium moest komen. Michel glimlachte van oor tot oor en de familie glunderde van trots.

In de jaren dertig verkeerden Europa en de vs in een diepe economische crisis. Ook de diamantsector in Antwerpen kwam in zwaar weer terecht; mijn grootvader was een aantal jaren werkloos. Zijn zoons gingen vaak met hem mee naar het stempelbureau waar ze uren in de rij stonden voor steun.

In 1937 kreeg mijn grootvader een aanbod om in New York als diamantslijper te komen werken. De baan was geregeld door Henri (Salomon) Gompes, mijn grootvaders oudste broer, die in 1910 naar New York was geëmigreerd. Hij was de verpersoonlijking van de *American Dream*. Henri was als kelner begonnen, had met een eigen cosmeticamerk fortuin gemaakt en woonde inmiddels aan de West End Avenue 440 op de chique Upper West-Side op Manhattan. Mijn grootvader werd door zijn zusters Jeannette en Loes (Louise) uitgezwaaid in de haven van Antwerpen waar hij de boot nam naar New York. Loes drukte hem op het hart daar te blijven. Vanuit New York stuurde mijn grootvader elke maand geld naar zijn gezin in Antwerpen. Hij leed niet onder zijn schamele bestaan in New York omdat hij veel met zijn geliefde broer en schoonzuster optrok die in grote welstand verkeerden. Op een foto staat mijn grootvader met zijn Amerikaanse schoonzuster Ruth op

Long Island. Hij maakt een ontspannen indruk. Maar in de loop van 1938 bleek dat hij het in New York niet alleen aankon. Hij had last van heimwee en had niet genoeg geld om zijn gezin te laten overkomen. Het toeval wilde dat in Antwerpen 'het steentje weer draaide' – de diamantsector zat weer in de lift. Na terugkomst uit New York ging hij aan de slag in de diamantslijperij van Asser de Haan, de neef van zijn vrouw. De hereniging met zijn vrouw en zoons maakte hem gelukkig.

In zakelijk opzicht was mijn grootvader aanmerkelijk minder succesvol dan een aantal van zijn broers en zusters die het wel gelukt was op de maatschappelijke ladder te stijgen. Dit nam niet weg dat hij zeer geliefd was in zijn familie. Ik herinner me hem als een zachte en beminnelijke man. Hij werd volgens mijn oom Michel bewonderd om zijn kalme aard en zijn wijsheid. De families van Bram (Abraham) Teixeira de Mattos en zijn zwager Daan (Daniel) Gompes, die beiden in dameshoeden handelden, lagen regelmatig met elkaar overhoop. Mijn grootvader streek de ruzies glad.

Na de Kristallnacht (de nacht van 9 op 10 november 1938), de door de nazi's georganiseerde geweldsuitbarsting tegen de joden in Duitsland, kwam het Hitler-regime voor mijn familie dichterbij. De Duits-joodse vluchtelingen kwamen geregeld in Antwerpen aan de deur. Het waren beschaafde, goedgeklede heren die met de verkoop van doosjes potloden probeerden wat geld in het laatje te krijgen. Vlak voor de oorlog kregen mijn grootouders Pools-joodse burens die vreselijke verhalen vertelden over het optreden van het Duitse leger in Polen. Mijn grootouders werden zich hierdoor nog meer bewust van het gevaar van nazi-Duitsland. Dat Adolf Hitler hun vijandig gezind was, wisten ze al langer. Mijn grootvader had *Mein Kampf* (1925) gelezen waarin Hitler aankondigde joden uiteindelijk uit de samenleving te 'verwijderen'. Hij nam Hitlers voornemen heel serieus: een bewustzijn dat zijn handelen in de oorlog zou bepalen.